

مقایسه تطبیقی حق محیط زیست سالم در سیره نبوی و علوی با حقوق اساسی در جمهوری اسلامی ایران*

محمد علیدادی شمس آبادی^۱

دانش آموخته سطح چهار حوزه علمیه قم

Email: alidad13628@gmail.com

دکتر علی نصیری

استاد دانشگاه علم و صنعت، مدرس درس خارج حوزه علمیه قم

Email: dr.alinasiri@gmail.com

دکتر سعید صافی

استادیار دانشگاه شهرکرد

Email: Saeedsafi1360@gmail.com

چکیده

حق برخورداری از محیط زیست سالم در دهه‌های گذشته به عنوان یکی از حقوق انسانی در حکومت‌های مختلف مطرح شده است. چنانکه از عنوان جمهوری اسلامی ایران پیدا است، قانون اساسی ایران باید متأثر از آموزه‌های دینی از جمله سیره رسول خدا (ص) و امامان معصوم (ع) باشد. بر همین اساس می‌توان از میزان تطابق مؤلفه‌های حق محیط‌زیست در حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران با سیره نبوی و علوی سخن به میان آورد. در این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی حق مردم برای برخورداری از محیط زیست سالم و راهکارهای حفاظت از محیط زیست همانند بهداشت فردی و اجتماعی، رعایت حقوق حیوانات و حفظ پوشش گیاهی، جلوگیری از آلودگی آب، خاک، هوا و اعتدال در سیره حکومتی نبوی و علوی مورد بررسی قرار گرفته و با توجه به حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران، زمینه‌های بین‌المللی، اصول قانون اساسی و قوانین عادی ناظر به حق محیط زیست سالم مورد کنکاش قرار گرفته است. در پایان راهکارهایی نیز در جهت گسترش حفاظت از حق محیط زیست سالم در حکومت اسلامی ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: محیط زیست، حقوق اساسی، قانون اساسی، سیره نبوی، سیره علوی.

* تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۱۲/۲۲؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۹/۰۳/۱۱.

۱. نویسنده مسئول.

Comparison of the right to a healthy environment in the conduct of Prophet and the Infallible with constitutional rights in the Islamic Republic of Iran

Mohammad Alidadi Shams Abadi, Graduate of the fourth level of Qom Seminaries (Corresponding Author)

Dr. Ali Nasiri, Professor of Iran University of Science and Technology, lecturer on Kharej course of the seminary of Qom

Dr. Saeed Safi, Assistant Professor of Shahrekord University

Abstract

The right to a healthy environment has been recognized as a human right by many governments in recent decades. As the title of the Islamic Republic of Iran implies, the Iranian Constitution is inspired by religious teachings, including the conduct and lifestyle the Prophet (PBUH) and the Infallible Imams (AS). In this context, we can investigate the degree of compatibility between the elements of environmental rights stipulated in the constitutional rights of the Islamic Republic of Iran and the conduct of the Prophet and the Infallible. In this article, using a descriptive-analytical method, people's right to a healthy environment and environmental protection strategies such as observing personal and social health, protecting animal rights, preserving natural vegetation, preventing water, soil, and air pollution and moderating consumption in the lifestyle of the Prophet and the Infallible are studied. They are further analyzed within the framework of the constitutional rights of the Islamic Republic of Iran, international contexts, constitutional principles and ordinary laws pertained to the right to a healthy environment. Finally, some solutions are presented to foster the right to a healthy environment in the Islamic ruling.

Keywords: Environment, constitutional rights, Constitution, Prophet's conduct, The Infallible's conduct

مقدمه

محیط زیست سالم بحثی نو و در عین حال، امروز از حقوق بنیادین بشر به شمار می آید. برخی از اسناد بین المللی هرچند غیر الزام آور این حق را به رسمیت شناخته و در جهت حمایت از این حق بنیادین قدم هایی برداشته اند. این حق مقدمه و اساسی برای سایر مصادیق حقوق است. انسان به عنوان موجودی مختار باید این واقعیت را بپذیرد که زمین همان گونه که محل رشد تکوینی و جسمی اوست، باید محیط تکامل روحی و معنوی او نیز باشد؛ زیرا اسباب و مقدمات تکامل روحی انسان ارادی و اختیاری اند؛ بنابراین، باید به شیوه ای عالمانه و مدبرانه از محیط زیست برای این هدف متعالی استفاده کند؛^۱ زیرا رسیدن به تکامل روحی و معنوی بدون بهره مندی از محیط زیستی امن و سالم امکان پذیر نخواهد بود.

قرآن کریم به نگاه ظاهری به طبیعت بسنده نکرده است؛ بلکه خداوند متعال محیط زیست را برای همه انسان ها^۲ و حق تصرف و استفاده از آن را برای تمام انسان ها در همه زمان ها قرار داده است.^۳ قرآن کریم ضمن بیان اصول و جزئیات نحوه ارتباط انسان با محیط زیست و طبیعت، چگونگی بهره برداری و تعامل با آن را نیز معین کرده است. در نگاه قرآنی خداوند انسان را خلیفه^۴ خود بر روی زمین و طبیعت را مسخر انسان قرار داده است.^۵ قرآن کریم به مصادیق و جلوه های گوناگون طبیعت در موارد متعددی قسم یاد کرده است.^۶ خداوند متعال تجاوز به حریم طبیعت و تخریب آن را تجاوزی آشکار دانسته و متجاوزان را مشمول محبت خود نمی داند: یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ.^۷

برخی از محققان از این آیه شریفه نتیجه گرفته اند که از نظر قرآن، بشری که از طریق فساد و تباهی و تجاوز از حدود مرزها پیمان الهی را بشکند و رابطه با خدا را از هم بگسلد و تعادل میان محیط و محاط را بر هم زند از شمول رحمت، محبت و رأفت الهی دور می شود.^۸ این نوع نگرش در میان بزرگان نظام اسلامی نیز قابل مشاهده است؛ از آن جمله بیانات رهبر انقلاب است که نگاه اسلام به طبیعت و محیط را

۱. صادق اصغری لقمجانی، مبانی حفاظت از محیط زیست در اسلام (تهران: دفتر نشر فرهنگ، ۱۳۷۸ ش)، ۸۷.

۲. رحمن/۱۰. وَالْأَرْضُ وَصَعَهَا لِلْأَنَامِ.

۳. مهدی فیروزی، حق بر محیط زیست (تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۴ ش)، ۷.

۴. بقره/۳۰.

۵. نکه: جاثیه/۱۲ و ۱۳؛ بقره/۱۶۴؛ ابراهیم/۳۲ و ۳۳؛ حج/۶۵؛ نحل/۱۲.

۶. مانند سوره های تین، فجر، نجم، طور، ذاریات، عادیات، ضحی، لیل، شمس. همچنین در نام گذاری تعدادی از سوره های قرآن کریم مانند بقره، نمل و عنکبوت از نام عناصر محیط زیست استفاده شده است.

۷. مانده/۸۷.

۸. سیدمصطفی محقق داماد، «طبیعت و محیط زیست انسان از دیدگاه اسلام»، نامه فرهنگ، شماره ۱۳ (۱۳۷۳): ۸۰، <http://www.noormags.ir>

نگاهی عاطفی، اخلاقی، معنوی و هدایت‌گرانه دانسته است.^۱

البته باید توجه داشت که حق بر محیط زیست دارای ماهیتی دوبعدی است. هم دارای بعد فردی و هم دارای بعد جمعی است. بعد فردی حق بر محیط زیست، حق هر قربانی تخریب محیط زیست است که از تمامی فعالیت‌های مخرب محیط زیست جلوگیری کرده، خود نیز از آن خودداری کند. حق جمعی نیز نشانگر وظیفه دولت‌ها در مشارکت در همکاری‌های بین‌المللی و یا کمک به این همکاری برای حل مسائل زیست‌محیطی در سطح جهان است. بعد جمعی حق بر محیط زیست بیانگر این واقعیت مهم است که همه دولت‌ها و دیگر بازیگران در عرصه بین‌المللی باید منافع نوع بشر را به منافع فردی مقدم دارند.^۲

مفهوم شناسی

محیط زیست

محیط زیست تعاریف مختلفی دارد که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم. برخی محیط زیست را «فضایی با تمامی شرایط فیزیکی و بیولوژیکی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و غیره که همه موجودات زیست‌کننده در آن‌ها را شامل می‌شود و مجموعه روابط بین آن‌ها را در بر می‌گیرد» تعریف کرده‌اند.^۳ در تعریفی دیگر الکساندر کیس معتقد است: مجموعه‌ای از عوامل طبیعی و انسانی و عناصری که به طور متقابل با یکدیگر مرتبط بوده و بر تعادل زیستی و کیفیت حیات، سلامتی بشر، میراث فرهنگی و تاریخی و چشم‌انداز اثر می‌گذارد.^۴

در یک جمع‌بندی از تعریف‌های فوق باید گفت: محیط زیست به تمام محیطی اطلاق می‌شود که [همه موجودات زنده از جمله] انسان به طور مستقیم و غیرمستقیم به آن وابسته است و زندگی و فعالیت‌های او در ارتباط با آن قرار دارد.^۵

حقوق اساسی

مارسل پرلو^۶ عقیده دارد که حقوق اساسی عبارت است از علم قواعد حقوقی که بر اساس آن‌ها قدرت سیاسی مستقر می‌شود، اجرا می‌شود و انتقال می‌یابد.^۷ در یک تقسیم‌بندی در جهت منابع حقوق اساسی

۱. بخشی از پیام مقام معظم رهبری به نخستین همایش حقوق محیط زیست ایران، خرداد ۱۳۸۲.

۲. محمود مسائلی، «نسل جدید حقوق بشر»، سیاست خارجی، شماره ۱ (بهار ۱۳۷۱): ۱۷۳، <http://fp.ipisjournals.ir>

۳. دفتر حقوقی و امور مجلس، مجموعه قوانین و مقررات حفاظت محیط زیست ایران (تهران: نهاد ریاست جمهوری، ۱۳۸۳ش)، ۲۳/۱.

۴. دینا شیلتون، کیس الکساندر، کتابچه قضایی حقوق محیط زیست، ترجمه محسن عبداللهی (تهران: خرسند، ۱۳۸۹ش)، ۴۰.

۵. محمد منیر حجاب، التلوث و حمایه البینه (مصر: دار الفجر، ۱۹۹۹)، ۱۱؛ میرعظیم قوام، حمایت کیفری از محیط زیست (تهران: سازمان محیط زیست، ۱۳۷۵ش)، ۳.

۶. Marcel Prelo

۷. قاضی شریعت پناهی، حقوق اساسی و نهادهای سیاسی (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۲ش)، ۷۹.

حقوق دانان برای حقوق اساسی منابعی را تعیین کرده‌اند که عبارت‌اند از:

الف) منابع عام که منظور از آن منابعی است که در غالب کشورها و یا سیستم‌های حقوقی به‌عنوان منبع مورد استفاده قرار می‌گیرند؛ همچون قانون اساسی، نظریات شورای نگهبان، قوانین عادی (آیین‌نامه‌های داخلی مجلس)، تصمیمات مقام اول کشور، رهبر، رویه قضایی، نظریات علمای حقوق و فقیهان.^۱ همچنین نظرات و مصوبات مجمع تشخیص مصلحت نظام و عرف، عادات و رسوم مردم را نیز می‌توان از این دست منابع به شمار آورد.

ب) منابع خاص منابع مختص نظام جمهوری اسلامی ایران است که عبارت‌اند از قرآن و احکام اسلامی. با توجه به منابع عام و خاص می‌توان این‌گونه بیان داشت که منابع حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران عبارت‌اند از: ۱. قرآن ۲. احکام اسلامی ۳. قانون اساسی ۴. نظرات و مصوبات مجمع تشخیص مصلحت نظام ۵. نظرات شورای نگهبان ۶. قوانین عادی ۷. عرف و عادات و رسوم ۸. رویه قضایی ۹. فرمان‌های رهبری ۱۰. نظرات دانشمندان حقوق.

حق محیط زیست سالم در سیره نبوی و علوی

سیره و سنت نبوی توجه خاص و ویژه‌ای به «محیط زیست» کرده و همواره مسلمانان و غیره مسلمانان را به مراقبت از محیط زیست و آباد نگاه داشتن زمین و حفظ آن، ترغیب و تشویق کرده است. همچنین آن حضرت در سیره خود وظایف و مسئولیت‌هایی را به عهده مسلمانان گذاشته است که در صورت انجام این موارد می‌توانیم از محیط‌زیستی سالم، آباد، پر نشاط، با طراوت و عاری از تخریب و نابودی برخوردار شویم. با تأمل در سیره نبوی و علوی می‌توان بیان داشت که توجه به محیط زیست در دو محور کلی خلاصه می‌شود که عبارت‌اند از الف) حقوق مردم در محیط زیست ب) راه‌کارهای حفاظت از محیط زیست که در ادامه به مهم‌ترین مؤلفه‌ها و راهکارهای مرتبط اشاره می‌شود.

الف) حقوق مردم در محیط زیست سالم

شاید بتوان گفت نمونه بارز رعایت حقوق مردم در محیط زیست تدوین قراردادها با قبائل مختلف و صدور فرمان‌هایی است که رسول خدا (ص) درباره حکمرانان، بزرگان و نمایندگان قبائل مختلف صادر کرده‌اند. از جمله این قراردادها که در جنگ خیبر میان رسول خدا (ص) و یهودیان منعقد شد مقرر گردید که یهودیان در زمین‌های خود کار کنند و نصف حاصل را به پیامبر تحویل دهند.^۲ در مورد مشابه دیگری نمایندگان

۱. مدنی، جلال‌الدین، مبانی و کلیات علم حقوق (تهران: همراه، ۱۳۷۶ش)، ۸۴.
 ۲. أبو عبد الله محمد بن سعد، الطبقات الكبرى (بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق)، ۱۱۳/۲.

قبیله ثقیف از پیامبر (ص) درخواست کردند که منطقه وَّج را برای ایشان حرم قرار دهد. رسول خدا (ص) برای قبیله ثقیف عهدنامه‌ای نوشتند به این مضمون که این فرمانی است از محمد رسول خدا (ص) برای مؤمنان که درختان و شکارهای منطقه وَّج نباید قطع و شکار شود؛ هر کس این کار را انجام دهد، او را باید بگیرند و به حضور رسول خدا (ص) آورند. این فرمان محمد بن عبدالله رسول خداست که خالد بن سعید آن را نوشته و نباید هیچ کس خلاف آن رفتار و نسبت به عدم اجرای دستور رسول خدا (ص) به خود ستم کند.^۱ همچنین پیامبر (ص) برای قبیله باریق از تیره‌های بنی‌آزد این فرمان را صادر کرد: این فرمان از محمد رسول خدا (ص) درباره قبیله باریق است که هیچ کس حق ندارد درختان میوه ایشان را قطع کند یا محصول آن‌ها را بچیند و در بهار و تابستان بدون اجازه ایشان در مراتع آن‌ها دام‌های خود را به چرا برد.^۲

این توجه به حقوق مسلمانان و دیگر موجودات در سیره حکومتی علوی نیز قابل مشاهده است. از سخنان آن حضرت است که اِتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَ بِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّى عَنِ الْبِقَاعِ وَالْبُهَائِمِ، أَطِيعُوا اللَّهَ وَ لَا تَعْصُوهُ. از خدا بترسید و تقوا پیشه کنید؛ زیرا شما در پیشگاه خداوند مسئول بندگان خدا و شهرها و خانه‌ها و حیوانات اید؛ خدا را اطاعت کنید و از فرمان او سر باز مزنید.^۳ همچنین بیان شده است که در دوران حکومت امام علی (ع) آب فرات بالا آمد. مردم به آن حضرت گفتند: می‌ترسیم آب ما را فرا بگیرد و غرق سازد. امام بر مرکب خویش سوار شد و آهنگ فرات کرد. در مسیر به گروهی از جوانان برخورد که نیزه بازی می‌کردند و شماری از آنان از روی تمسخر حضرت را نشانه رفتند. حضرت به سوی آنان برگشت و گفت: ای بازماندگان قوم ثمود و ای برگرداندگان به ناز و افاده! آیا شما را جز فرومایگان می‌توان نامید و سپس فرمود: چه کسی جلو این فرومایگان را می‌گیرد. بزرگان آنان روی به حضرت کردند و گفتند: اینان جوان هستند و نادان و رفتار آنان را بر ما مگیر و از ما درگذر. حضرت فرمود: در نمی‌گذرم مگر آنکه تا هنگامی که برمی‌گردم جایگاه اینان را درهم بکوبید و افزون بر این دریاچه‌های خانه‌هایی را که به کوچه گشوده می‌شود، ببندید و ناودان‌ها و آبریزگاه‌هایی که به کوچه‌ها راه دارند و گنداب‌ها و پلیدی‌ها را در گذرگاه مردم می‌ریزند، از بین ببرید زیرا همه این‌ها در راه و گذرگاه و محل رفت‌وآمد مسلمانان قرار دارد و سبب آزار و اذیت آنان است. این بخش از سیره امام علی (ع) درس‌های آموزنده‌ای از جمله مهار آبریزگاه‌های خانه‌ها و موارد دیگر را در جهت حفظ پاکیزگی محیط زندگی یادآوری می‌کند.^۴ با توجه به موارد بیان شده می‌توان این‌گونه بیان داشت که رسول خدا (ص) و امام علی (ع) در سیره حکومتی خود

۱. ابن سعد، الطبقات الكبرى، ۱/۲۱۷.

۲. همان، ۱/۲۱۸.

۳. محمد دشتی، نهج البلاغه، خطبه ۱۶۷.

۴. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار (بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق)، ۲۵۰-۲۵۱.

علاقه مندی خاصی به آبادانی و حقوق مردم در محیط زیست داشته‌اند.

ب) راهکارهای حفاظت از محیط زیست

۱- جلوگیری از آلودگی منابع پایدار (آب، خاک، هوا)

یکی از سیره‌های حکومتی نبوی و علوی این بوده است که آلودگی از هر نوع آن را ممنوع اعلام کرده بودند؛ از جمله سخنان رسول خدا (ص) است که خدای تعالی زمین را برای من و امت من مسجد و خاکش را پاک کننده قرار داده است: **إِنَّ اللَّهَ جَعَلَ لِي الْأَرْضَ مَسْجِدًا وَ طَهُورًا**^۱ از امام علی (ع) نیز نقل شده است که **«نَهَى رَسُولُ اللَّهِ أَنْ يُلْقَى السَّمُّ فِي بِلَادِ الْمُشْرِكِينَ»**^۲ یعنی رسول خدا (ص) از ریختن سم در سرزمین کفار نهی کرد. از این اصل کلی استفاده می‌شود که هر آن چیزی که آزاردهنده مردم باشد، ممنوع است. امام علی (ع) یکی از نشانه‌های خداوند در طبیعت را آب باران دانسته و چنین گفته است: **أَنْشَأَ السَّحَابَ الثَّقَالَ فَأَهْطَلَ دِيمَهَا وَ عَدَدَ قِسَمَهَا فَبَلَّ الْأَرْضَ بَعْدَ جُفُوفِهَا وَ أَخْرَجَ نَبْتَهَا بَعْدَ جُدُوبِهَا** یعنی خدایی که ابرهای سنگین را ایجاد و باران‌های پی در پی را فرستاد و سهم باران هر جایی را معین و زمین‌های خشک را آبیاری کرد و گیاهان را پس از خشکسالی رویاند.^۳ آن حضرت هنگام نگاه کردن به آب گفت: اسلام آلوده کردن آب را ممنوع کرده است: طهورا و لم يجعله نجسا؛ زیرا آب مایه حیات موجودات زنده است. همچنین از ادرار کردن در آب جاری و انداختن آب دهان در چاه آبی که مورد استفاده مردم است، منع شده است.

در سیره معصومان (ع) هم علاوه بر آب و خاک، بر هوای سالم نیز تأکید فراوانی شده است. در اهمیت و ارزش هوای پاک امام صادق (ع) نقل شده است: **وَ أَنْتَبَكْ عَنِ الْهَوَاءِ بِخَلَّةٍ أُخْرَى فَإِنَّ الصَّوْتِ أَنْتَرُ يَوْثَرَهُ** **إِصْطِكَالُ الْأَجْسَامِ فِي الْهَوَاءِ وَ الْهَوَاءُ يُوَدِّيهِ إِلَى الْمَسَامِعِ وَ النَّاسُ يَتَكَلَّمُونَ فِي حَوَائِجِهِمْ وَ مُعَامَلَاتِهِمْ طُولَ نَهَارِهِمْ وَ بَعْضَ لَيْلِهِمْ فَلَوْ كَانَ أَنْتَرُ هَذَا الْكَلَامِ يَبْقَى فِي الْهَوَاءِ ...** یعنی همین بس که حیات آدمیان و حیوانات بدان وابسته است و سازوکارهای درون بدن انسان با آن تنظیم می‌شود. هر مقدار هوا پاک‌تر و لطیف‌تر باشد، افسردگی را می‌زداید و در ژرفای وجود آدمی تازگی و طراوت می‌آفریند.^۴

در گذشته جامعه اسلامی و حکومت اسلامی، اصل امر به معروف و نهی از منکر دائره و تشکیلاتی به وجود آورده که در تاریخ اسلام دائره حسبه یا احتساب نامیده می‌شود. به هر رو، دائره حسبه همان دائره امر به معروف و نهی از منکر بوده و رنگ و صبغه دینی داشته است.^۵

۱. مجلسی، بحار الأنوار، ۲۷۷/۸۰.

۲. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی (تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق)، ۲۸/۵.

۳. نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، خطبه ۱۸۵؛ حبیب‌الله هاشمی خویی، منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه (تهران: مکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۰ق)، ۵/۱۱.

۴. محمد بن علی ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، ترجمه علی اکبر غفاری (تهران: صدوق، ۱۳۶۷ش)، ۳/۱.

۵. مفضل بن عمر جعفی، توحید مفضل (بی‌جا: الداوری، بی‌تا)، ۱۴۱.

۶. مطهری، ده گفتار (تهران: صدرا، ۱۳۶۸ش)، ۷۰.

۲- رعایت حقوق حیوانات و حفظ پوشش گیاهی

حمایت اسلام از حیوانات تا بدان جا قابل مشاهده است که بسیاری از غربیان نیز به این امر اذعان کرده‌اند؛ از جمله گوستاولوبون بیان می‌دارد: در بلاد اسلامی جمعیت حمایت از حیوانات لازم نیست. این قطعه از دنیا را می‌توان بهشت حیوانات دانست؛ مسلمانان حقوق سگ، گربه و طیور را رعایت می‌کنند، مخصوصاً در مساجد و معابر، طیور باکمال آزادی پرواز می‌کنند و در مناره‌ها لانه دارند، مسلمانان در این باره به گونه‌ای رفتار می‌کنند که ما اروپائیان باید خیلی چیزها را از آنان بیاموزیم.^۱

در ادامه به برخی از توصیه‌های رسول خدا (ص) درباره حقوق حیوانات اشاره خواهیم کرد. رسول خدا (ص) به همه اصحاب از جمله مجاهدانی که برای جهاد رهسپار بودند، سفارش می‌کردند که حیوانات را بدون دلیل کشتار نکنند: *وَلَا تَعْقُرُوا مِنَ الْبَهَائِمِ مِمَّا يُؤْكَلُ لَحْمُهُ إِلَّا مَا لَا بُدَّ لَكُمْ مِنْ أَكْلِهِ*^۲ یعنی حیوانات حلال گوشت را جز در صورت احتیاج به گوشت آن‌ها کشتار نکنید. رسول خدا (ص) نیز ماده شتری را دید که زانویش بسته شده و جهاز همچنان بر پشت اوست. پرسید: صاحب آن کجاست؟ به او بگوئید خودش را برای شکایت (این شتر در قیامت) آماده کند.^۳ همچنین در جهت مدارا کردن با حیوانات از آن حضرت نقل شده است که خداوند مدارا کردن را دوست دارد و بر انجام آن کمک می‌کند؛ پس هرگاه بر چارپایان لاغر سوار شدید، آن‌ها را در منزل‌هایشان فرود آورید؛ اگر در زمین خشک و بی‌گیاه بود با شتاب از آن بگذرید و اگر سرسبز و پر علف بود، آن‌ها را در آن جا استراحت دهید.^۴

حضرت علی (ع) در نهج البلاغه به شکل تقریباً برجسته و مبسوط در خطبه‌ها و نامه‌ها به موضوع مورد بحث پرداخته است تا آنجا که در نامه به کارگزار خود سفارش کرده است که اگر افراد در قبال پرداخت زکات تمایل به پرداخت شتر و گوسفند داشتند، این موارد را رعایت کنند: میان ماده شتر و بچه شیرخوارش جدایی مفکن و ماده را چندان ندوشان که شیرش اندک ماند و به بچه‌اش زیان رساند.^۵ امام (ع) در ادامه بر رعایت عدالت میان حیوانات نیز تأکید کرده است: میان آن شتر مرکوب و سایر شتران عدالت را برقرار ساز و شتر خسته را آسوده گردان و آن را که کمتر آسیب دیده یا از رفتن ناتوان گردیده آرام ران.^۶ همچنین بر نکاتی بسیار دقیق از جمله تغذیه، سیراب کردن و استراحت دادن به آن‌ها نیز سفارش اکید کرده است: *وَلْيُورِدْهَا مَا*

۱. گوستاولوبون، تمدن اسلام و عرب، ترجمه محمدتقی فخر داعی (تهران: دنیای کتاب، ۱۳۸۷ش)، ۴۴۶، به نقل از محمد شفیعی، «تأثیر محیط زیست در انسان» (تهران: سازمان محیط زیست، ۱۳۷۸ش): ۷۲.

۲. کلینی، الکافی، ۴۱۳/۹.

۳. محمد محمدی ری‌شهری، میزان الحکمه، ترجمه حمیدرضا شیخی (قم: دار الحدیث، ۱۳۸۹ش)، ۲۷۰/۳، حدیث ۴۶۷۹.

۴. همان، ۲۷۰/۳، حدیث ۴۶۸۰.

۵. محمد دشتی، نهج البلاغه، نامه ۲۵. *أَوْعِزَّ إِلَيْهِ إِلَّا يَحُولَ بَيْنَ نَاقَةٍ وَبَيْنَ فَصِيلِهَا وَلَا يَمْضُرُ لَبَنَهَا فَيَضُرُّ ذَلِكَ بَوْلِيهَا.*

۶. همان، *وَلَا يَجْهَدُهَا زُجْرًا وَ لِيُعْدِلَ بَيْنَ صَوَاحِبَاتِهَا فِي ذَلِكَ وَ بَيْنَهَا، وَ لِيَرْفُقَهُ عَلَى الْأَغْيَبِ.*

تَمُرٌ بِهِ مِنَ الْغُدْرِ، وَلَا يَعْدِلُ بِهَا عَنْ نَبْتِ الْأَرْضِ إِلَى جَوَادِّ الطَّرِيقِ، وَلَيُرَوِّحُهَا فِي السَّاعَاتِ، وَلَيُيْمِلُهَا عِنْدَ النَّطَافِ وَالْأَعْشَابِ حَتَّى تَأْتِيَنَا بِإِذْنِ اللَّهِ بُدْنًا مُنْقِيَاتٍ، غَيْرِ مُتْعَبَاتٍ وَلَا مُجْهُودَاتٍ، لِنُقَسِمَهَا عَلَى كِتَابِ اللَّهِ وَسُنَّةِ نَبِيِّهِ.^۱

تأکیدات بسیاری بر حفظ پوشش گیاهی در سیره معصومان (ع) وجود داشته است؛ از آن جمله به این حدیث رسول خدا (ص) در اهمیت درختکاری می توان اشاره کرد: وَعَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) قَالَ: إِنْ قَامَتِ السَّاعَةُ وَفِي يَدِ أَحَدِكُمْ الْفَسِيلَةُ فَإِنْ اسْتَطَاعَ أَنْ لَا تَقُومَ السَّاعَةُ حَتَّى يَغْرِسَهَا فَلْيَغْرِسْهَا؛^۲ اگر رستخیز به پا شد و نهالی در دست یکی از شماست اگر می تواند آن را بکارد باید بکارد. یا در فرمایشی دیگر از امام علی (ع) نقل شده است: «هنگامی که رسول خدا (ص) گروهی را به جهاد می فرستاد، به آنان می فرمود: أَنْظِلُّوهُ بِسْمِ اللَّهِ... لَا تَقْتُلُوا وَلِيدًا طِفْلًا وَلَا امْرَأَةً وَلَا شَيْخًا كَبِيرًا... وَلَا تَعْقِرَنَّ شَجَرًا إِلَّا شَجَرٌ يَمْنَعُكُمْ قِتَالًا أَوْ يَحْجُرُ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الْمُشْرِكِينَ»^۳ یعنی حرکت کنید با نام خدا... مبادا به کشتن زنان، پیران و کودکان مبادرت کنید... و از قطع درختان بپرهیزید؛ مگر درختی که مانع جنگ یا مانعی میان شما و مشرکان باشد. در این حدیث دو نکته قابل توجه است: اولاً قطع درختان در ردیف کشتن کودکان، زنان و پیرمردان قرار گرفته است و دوم اینکه وقتی در بحران جنگ، بریدن درختان جایز نباشد به طور روشن و مؤکدتر در زمان برقراری صلح و آرامش نیز این کار جایز نخواهد بود.^۴

رسول خدا (ص) آسیب رساندن به طبیعت زیبا و درختان سرسبز را جایز نشمرده و کيفر چنین افرادی را نفرین خدا و فرشتگان دانسته است. قال رسول الله (ص) ما مِنْ نَبْتٍ يَنْبُتُ إِلَّا وَحُفَّهُ مَلَكٌ مُوَكَّلٌ بِهِ حَتَّى يَحْصِدَهُ فَإِذَا امْرِيٌّ وَطَوَّيَ ذَلِكَ النَّبْتَ يَلْعَنُهُ ذَلِكَ الْمَلَكُ^۵ یعنی هیچ گیاهی نمی روید مگر اینکه فرشته ای گماشته بر آن، از آن حراست می کند تا آن را درو کند. پس هرکس آن گیاه را لگدکوب کند آن فرشته او را نفرین می کند. بنابر برخی از روایات امام علی (ع) خود در درختکاری شرکت می جست. از امام صادق (ع) در این باره چنین روایت کرده اند: امیر مؤمنان (ع) به صحرا می رفت و همراه خود بارهایی از هسته خرما می برد. به آن حضرت گفته می شد: این چیست که همراه داری؟ می گفت: هردانه از این ها نخلی است؛ اگر خدا بخواهد. آن گاه همه آن ها را می کاشت و حتی یکی را هم باقی نمی گذاشت.^۶ همچنین امام

۱. همان.

۲. حسین نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل (قم: آل البیت، ۱۴۰۸ق)، ۴۶۰/۱۳؛ ابوالقاسم پاینده، نهج الفصاحة، ۲۶۷.

۳. علاءالدین علی بن حسام متقی هندی، کنز العمال (بیروت: الرساله، ۱۴۰۱ق)، ۴۷۸/۴، حدیث ۱۱۴۲۵.

۴. اصغری لقمجانی، مبانی حفاظت محیط زیست در اسلام، ۱۷۶-۱۸۰.

۵. محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ۱۵۱/۱.

۶. کلینی، الکافی، ۷۵/۵.

علی(ع) پرهیز از قطع درختان سبز را از مواردی دانسته است که بر عمر انسان می‌افزاید.^۱

۳- بهداشت فردی و عمومی

اهمیت به پاکیزگی و رعایت بهداشت از مصادیق «حفظ محیط زیست» است. در اسلام بخش مهمی از احکام فقهی مانند احکام آب‌ها، احکام زمین و ... احکام بهداشتی و محیطی است. اسلام پیروان خود را همان اندازه که به نظافت بدن و لباس تشویق کرده، به نظافت و پاکیزگی خانه، اماکن عمومی و محل زندگی نیز سفارش کرده و از آلوده کردن آن‌ها نهی کرده است. این تأکیدات تا آن جا اهمیت داشته که آن را بخشی از ایمان و لازمه آن معرفی کرده است؛ چنان‌که رسول خدا (ص) نظافت را از ایمان دانسته‌اند.^۲

توجه به بهداشت در بعد فردی و اجتماعی بسیاری از معضلات محیط زیستی را برطرف خواهد کرد. در ادامه به برخی از دستوره‌های بهداشتی در سیره نبوی و علوی که به حفاظت از محیط زیست توجه کرده، اشاره می‌شود: از رسول خدا (ص) نقل شده است که «اتقوا الملاعن الثلاث: التبرّاز فی الموارد و الظلّ و قارعة الطریق»^۳ یعنی از سه کار مورد لعن و نفرین پرهیزید؛ ادرار و دفع پلیدی شکم در کنار رودخانه‌ها، سایه‌بان و خیابان‌ها. به علاوه، آن حضرت فرموده‌اند: لا تُبیتوا القمامة فی بیوتکم و أخرجوها نهاراً، فإنّها مَقْعَدُ الشَّيْطَانِ؛^۴ خاک‌روبه را شب در خانه نگذارید و به هنگام روز آن را از منزل بیرون بریزید که آن جایگاه شیطان است. در همین راستا از امام علی(ع) نیز روایت شده است: النَّظِيفُ مِنَ الثِّيَابِ يَذْهَبُ الْهَمُّ وَ الْحَزَنُ وَ هُوَ طَهْرٌ لِلصَّلَاةِ؛^۵ پاکیزه نگه‌داشتن لباس غم و اندوه انسان را از بین می‌برد و طهارتی برای نماز است. باید به این نیز توجه داشت که انسان وقتی به لباس آلوده خود نگاه می‌کند خوشایند او نیست؛ زیرا هر یک از حواس انسان لذت‌های مخصوص به خود دارند، به طوری که امام علی(ع) نقل شده است: الطَّيِّبُ نُشْرَةٌ، ... وَ النَّظْرُ إِلَى الْخُصْرَةِ نُشْرَةٌ؛ بوی خوش و نگاه به سبزه زار نشاط‌آور است.^۶

آن حضرت درباره حکمت اجتماعی غسل روز جمعه نیز گفته است: انصار در آبیاری زمین‌ها و رسیدگی به اموال‌شان کار می‌کردند و روز جمعه در مسجد حاضر می‌شدند و مردم از بوی عرق بدن آنان اذیت می‌شدند؛ از این رو رسول خدا (ص) ایشان را به غسل فرمان داد و بدین ترتیب سنت شد.^۷ همچنین سفارش‌های بسیار فراوان در سیره نبوی و علوی درباره عدم قضای حاجت در برخی مکان‌ها به چشم

۱. مجلسی، بحار الأنوار، ۳۱۹/۷۶.

۲. ابو القاسم پاینده، نهج الفصاحة (تهران: جاویدان، ۱۳۸۲ش)، ۷۹۰.

۳. محمد بن یزید ابن ماجه، سنن ابن ماجه (بی‌جا: مکتبه المعارف للنشر، بی‌تا)، ۱۱۹/۱.

۴. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه (قم: موسسه آل‌البیت، ۱۴۰۹ق)، ۳۱۸/۵.

۵. محمد بن حسن حر عاملی، هدایة الامة إلى احکام الامة (مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۴۱۴ق)، ۱۱۴/۲.

۶. محمد بن علی ابن بابویه، عیون أخبار الرضا (ع) (تهران: جهان، ۱۳۷۸ش)، ۴۰/۲، حدیث ۱۲۶.

۷. محمدحسن موسوی بجنوردی، القواعد الفقهیه (قم: الهادی، ۱۳۷۷ش)، ۱۱۲/۱.

می خورد؛ چنان که در سیره رسول خدا (ص) قضای حاجت در لب چاه آب آشامیدنی، کنار نهر آب آشامیدنی و زیر درخت میوه دار ناپسند شمرده شده است.^۱ گفتنی است که میان اخلاق محیط زیست اسلامی و اخلاق محیط زیست مسلمانان تفاوت وجود دارد؛ چه اولی بر منابع معتبر و اصیل اسلامی انطباق دارد و دومی می تواند از منابع گسترده ای که لزوماً به منابع اسلام محدود نمی شود، الهام گرفته باشد.^۲

۴- اصل امر به معروف و نهی از منکر

در آموزه های دینی ما توصیه ها و بیان های مؤکدی به امر به معروف و نهی از منکر و فواید و آثار بسیار آن مشاهده می شود. در قرآن آمده است: «والمؤمنون والمؤمنات بعضهم أولیاء بعضهم یأمنون بالمعروف وینهون عن المنکر»^۳ بنا بر تقسیم بندی اندیشمندان مسلمان وظایف محتسب به دو گروه عمده وظایف مربوط به امر به معروف و وظایف مختص به نهی از منکر تقسیم می شوند. وظایف مربوط به امر به معروف و نهی از منکر خود به سه دسته تقسیم می شوند:

۱. وظایف مربوط به حقوق الله، که دینی محض است؛
 ۲. وظایف مربوط به حقوق مردم که بخشی از آن جنبه عمومی و بخشی دیگر جنبه خصوصی و شخصی دارد؛ به عنوان نمونه، وظیفه مرمت دیوار شهر و مسجدها و تأمین آب آشامیدنی و رسیدگی به حال در ماندگان، که جنبه عمومی دارد؛
 ۳. وظایف مربوط به حقوق مشترک میان خدا و مردم مانند امر به اولیای فرزندان در اقدام به ازدواج آنان^۴ که این وظایف بر عهده دایره حاسبه بوده و محتسب بر این امور نظارت داشته است.
- این تقسیم بندی بیانگر این امر است که بخشی از گرایش ارزشی و اخلاقی ایمان در دین اسلام عمل به وظایف عمومی است و یکی از حوزه هایی که می تواند در حیطه عمل به وظایف و مسئولیت های عمومی در ذیل اصل امر به معروف و نهی از منکر قرار گیرد، توجه به سلامت عمومی و سلامت محیط زندگی افراد جامعه است. می توان این گونه بیان داشت که تمام هدف هایی که در جهت ارتقای جامعه اسلامی مدنظر قرار می گیرد، داخل در معروف و تمام هدف و کارهایی که این جامعه ایمانی را به عقب براند، منکر محسوب می شوند.

این احساس جامعه اسلامی که بخشی از وظایف اخلاقی و مذهبی اش صیانت از محیط زیست است،

۱. فضل الله بن علی راوندی کاشانی، النوادر (قم: دار الکتاب، بی تا)، ۲۷۰.

۲. ریچارد فولتز، اسلام و محیط زیست، ترجمه محمد خواجه حسینی و شهاب الدین معین الدینی (مشهد، جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۳ش)، ۱۸۴.

۳. توبه/۷۱.

۴. احمد بادکوبه هزاه، «حاسبه»، در دانشنامه جهان اسلام، (تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۸۸ش)، ۲۳۸.

سبب می‌شود نوعی تعهد و مسئولیت مشترک میان افراد جامعه اسلامی برای صیانت از طبیعت بر مبنای تعلیمات اسلامی ایجاد شود. شاید علت کم‌رنگ شدن اموری مانند حفظ محیط زیست آن باشد که این امور از دایره معروف و منکر خارج شده است. زیرا در زمان گذشته این کار از وظایف محتسب بوده است و مشمول حکم امر به معروف و نهی از منکر می‌شده است؛ ولی امروز امری دینی شمرده نمی‌شود و به عبارت دیگر، امر به معروف و نهی از منکر معنای وسیع خود را از دست داده و به یک سلسله مسائل عبادی محدود شده است.

۵- اعتدال در مصرف

در آموزه‌های دینی اسلام خداوند متعال نعمت‌های فراوانی را برای انسان آفریده است و استفاده و بهره‌برداری از آن را برای همه مباح ساخته است و در جهت استفاده صحیح از این نعمت‌ها و نحوه استفاده از آن‌ها شرایط و مقرراتی را تعیین کرده است. این تأکیدات در مبنای دینی انسان را به عدالت اجتماعی که یکی از قواعد عملی تضمین‌کننده عدالت میان نسل‌هاست، متوجه کرده و می‌تواند برای ایجاد عدالت میان مردم و بهره‌مندی از منابع زیست‌محیطی توسط همه نسل‌ها و نیز جلوگیری از این‌که دارایی‌ها در انحصار گروهی از مردم درآید، نقش بسزایی ایفا کند. به عبارت دیگر، عدالت ایجاد می‌کند که از هرگونه تجاوز به حریم طبیعت و محیط زیست جلوگیری شود.^۱

از دیدگاه اسلام انسان باید به گونه‌ای از منابع بهره‌برداری کند که علاوه بر رعایت حقوق افراد جامعه منافع نسل‌های آینده نیز به مخاطره نیافتد؛ زیرا در غیر این صورت عدالت رعایت نشده و مرتکب گناه اسراف مورد خشم و غضب الهی نیز قرار گرفته است. رسول خدا (ص) خطاب به مردم فرموده‌اند: یا ایها الناس علیکم بالقصد، علیکم بالقصد، علیکم بالقصد؛ ای مردم! بر شما باد میانه‌روی، بر شما باد میانه‌روی، بر شما باد میانه‌روی.^۲ همچنین حضرت علی (ع) نیز بر این بیان تأکید داشته است: من اراد السلامة فعلیه بالقصد؛ هرکه خواهان سلامت است باید میانه‌روی پیشه کند^۳ یا در فرمایشی دیگر راه و رسم مؤمن را میانه‌روی می‌داند. المؤمن سیرته القصد.^۴

البته باید به این نکته توجه داشت که حفاظت از محیط زیست به معنای عدم بهره‌برداری یا حتی کمتر استفاده کردن از امکانات طبیعت نیست؛ بلکه مراد از آن استفاده بهینه و صحیح از مواهب طبیعت است.

۱. سیدعلی حسینی، کتاب اخلاق و محیط زیست، «محیط زیست در قواعد فقهی»، ۱۱.

۲. متقی، کنز العمال، ۲۸/۳، حدیث ۵۲۹۵.

۳. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدلی، غرر الحکم و دررالکلم (قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۰ق)، ۵۹۶، حدیث ۴۵۳.

۴. همان، ۸۰، حدیث ۱۵۳۸.

۶- قناعت و صرفه جویی در مصرف

در نگاه اسلام منابع طبیعی از آن همه انسان‌هاست و همان‌طور که افراد گوناگون در درون یک نسل هیچ ترجیحی بر یکدیگر ندارند و باید توزیع ثروت براساس عدالت میان آنها صورت گیرد، افراد نسل‌های بعدی نیز باید بتوانند از این منابع به طور یکسان بهره‌مند شوند. خداوند متعال به تصریح آیات قرآن کریم زمین و منافع آن را برای همه آفریده است: *أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً* یعنی آیا شما مردم مشاهده نمی‌کنید که خدا همه موجودات آسمان‌ها و زمین را برای شما مسخر کرده و نعمت‌های ظاهر و باطن خود را برای شما فراوان قرار داده؟^۱ *وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنْبِيَاءِ* یعنی زمین را (با هزاران نعمت) برای (زندگانی) خلق مقرر کرد.^۲ اما از آن جا که مواهب طبیعی محدودند و انسان به صورت فطری و طبیعی نیازهایی همچون خوراک، پوشاک و مسکن دارد و باید بتواند آن‌ها را تأمین کند، اسلام برای رسیدن به حد اعتدال به قناعت سفارش کرده است. در قرآن کریم آیات متعددی در توصیف قناعت بیان شده است که از آن جمله است: *الَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا* یعنی کسانی که هنگام انفاق (به مسکینان) اسراف نکرده و بخل هم نورزند؛ بلکه احسان آن‌ها در حد میانه و اعتدال باشد.^۳

در گفتار و سیره نبوی قناعت ظهور بسیاری داشته است؛ از رسول خدا (ص) روایت شده است: طوبی لمن هدی للإسلام و كان عیشه كفافا و قنع؛ خوشا آنکه به اسلام هدایت شود و معیشت او به حد کفاف باشد و قناعت کند.^۴ حضرت علی (ع) نیز در اهمیت و تذکر دادن به قناعت برای کارگزاران خود در نهج البلاغه به یکی از آنان فرموده است: *فَدَعَ الْإِسْرَافَ مُقْتَصِدًا وَ اذْكَرُ فِي الْيَوْمِ غَدًا وَ اَمْسِكْ مِنَ الْمَالِ بِقَدْرِ صَرُورَتِكَ وَ قَدِّمِ الْفَضْلَ لِيَوْمِ حَاجَتِكَ* یعنی از اسراف بپرهیز، و میانه‌روی را برگزین؛ از امروز به فکر فردا باش و از اموال دنیا به اندازه کفاف خویش نگهدار و زیادی را برای روز نیازمندی در آخرت پیش فرست. همچنین از همان حضرت نقل شده است: *مَنْ اِقْتَصَرَ عَلَى بُلْغَةِ الْكِفَافِ فَقَدْ اِنْتَضَمَ الرَّاحَةَ وَ تَبَوَّأَ خَفِضَ الدَّعَةِ*؛ هرکس به مقدار کفایت قناعت کند، آسایش می‌یابد و برای خویشتن زمینه گشایش را فراهم می‌کند.^۵ امام در کلامی دیگر اعتدال در مصرف را از ویژگی‌های متقیان بیان کرده است: *فَالْمُتَّقُونَ فِيهَا هُمْ أَهْلُ الْفَضَائِلِ، مَنْطِقُهُمُ الصَّوَابُ وَ مَلْبَسُهُمُ الْاِقْتِصَادُ وَ مَشِيهُمُ التَّوَّاضُعُ* یعنی گفتارشان به صواب مقرون

۱. لقمان/۲۰.

۲. رحمن/۱۰.

۳. فرقان/۶۷.

۴. ابوالقاسم پاینده، نهج الفصاحة، ۵۵۹، حدیث ۱۹۱۵.

۵. محمد دشتی، نهج البلاغه، نامه ۲۱.

۶. همان، حکمت ۳۷۱.

است و راه و رسم‌شان بر اعتدال و رفتارشان با فروتنی آمیخته.^۱ مصرف صحیح از منابع در اسلام بر سه اصل^۱ بهره‌برداری از نعمت‌های الهی^۲، قناعت^۳، پرهیز از اسراف و تبذیر پایه‌گذاری شده است. آموزه‌های دینی هیچ‌تباری با اصل بهره‌برداری از طبیعت ندارد؛ بلکه در نحوه بهره‌برداری از آن شروطی را بیان کرده است. در نگاه دینی اسراف و تبذیر از مذموم‌ترین اعمال شمرده می‌شوند و هرگونه رفتار اسراف‌گونه درباره محیط زیست نیز با اصول ارزشی دین در تضاد است و باید از آن پرهیز کرد. در نتیجه، می‌توان الگوی نظری اسلام در باب مصرف را این آیه شریفه دانست: *كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ*^۲ یعنی بخورید و بیاشامید و اسراف مکنید که خدا مسرفان را دوست ندارد.

حق محیط زیست سالم در حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران

محیط زیست سالم و عاری از آلودگی حق بنیادین بشری و از جمله حقوق شهروندان هر جامعه شمرده شده و اقدامات لازم جهت صیانت از آن تکلیف جمعی دولت و عموم شهروندان است. دولت در نظام اسلامی بسیاری از منابع طبیعی را در اختیار دارد. هر آن کس که سمتی را در دولت اسلامی به عهده گیرد و مسئول بخشی از بخش‌های حکومت دینی شود، موظف است هر آنچه را که برای حفظ حیات، سلامت، حیثیت اجتماعی و مانند آن نسبت به خود به کار می‌برد، برای توده مردم نیز تأمین کند. اگر خود از بهداشت و محیط زیست سالم برخوردار است، باید آن را برای تمام شهروندان فراهم کند.^۳

۱- زمینه‌های بین‌المللی

- ۱- برنامه محیط زیست ملل متحد یونپ ۱۹۷۲ مصوب ۱۵/۱۰/۱۳۶۲؛
 - ۱-۲ پروتکل کیوتو درباره کنوانسیون تغییرات اقلیمی ۱۹۹۸ مصوب ۱۳۸۴/۱۰/۱۳۸۴؛
 - ۱-۳ کنوانسیون تالاب‌های مهم بین‌المللی رامسر ۱۳۵۰؛
 - ۱-۴ قانون الحاق ایران به کنوانسیون حمایت میراث فرهنگی طبیعی جهان؛
 - ۱-۵ قانون الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون سازمان ملل متحد برای بیابان‌زدایی؛
- و بسیاری از معاهدات بین‌المللی و منطقه‌ای دیگر که به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده است.

۱. همان، خطبه ۱۹۳.

۲. اعراف/۳۱.

۳. عبدالله جوادی آملی، اسلام و محیط زیست (قم: اسراء، ۱۳۸۶ش)، ۴۵.

۲- اصول مرتبط

۲-۱- قانون اساسی اصل پنجاهم^۱

این اصل به صراحت حفظ محیط زیست را به عنوان وظیفه عمومی تلقی کرده است. همچنین در اصول دیگر قانون اساسی نیز به طور ضمنی به ابعادی از محیط زیست اشاره شده است. این اصل بیانگر آن است که حفظ محیط زیست وظیفه دولتی نیست؛ بلکه وظیفه ای همگانی است. با اینکه اصل پنجاهم قانون اساسی یکی از مترقی ترین اصول در قانون اساسی کشور است و بسیاری از کشورها هنوز به اهمیت این اصل پی نبرده اند، اصل یادشده در گفتمان نخبگانی و عمومی جامعه نمود چندانی ندارد و هر چند سازمان محیط زیست و سایر سازمان های دولتی و مردم نهاد در حوزه محیط زیست سعی در انطباق سیاست های خود با این اصل داشته اند، هنوز اهداف قانون گذار قانون اساسی در تدوین این اصل محقق نشده است و دلایلی همچون عدم تخصص کارمندان این سازمان ها نسبت به مسائل محیط زیستی، موازی کاری این سازمان ها، عدم نظارت مناسب بر سازمان های عمومی، در این زمینه اثرگذار بوده است.

۲-۲- حق حیات در اصل ۴۲، حق بهداشت در اصل ۴۳، منع اسراف و تبذیر در همه شئون اقتصادی در اصل ۴۴، مدیریت انفال و ثروت های عمومی در اصل ۴۵ نیز به برخی از زوایای حفظ محیط زیست اشاره ای ضمنی دارند.

۳- قوانین عادی

۳-۱- قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست (مصوب ۱۳۵۳/۳/۲۸ و اصلاحیه ۱۳۷۱/۸/۲۴)
 ۳-۲- قانون شکار و صید (مصوب ۱۳۴۶/۳/۱۶) (با اصلاحات مصوب ۱۳۵۳/۱۰/۳۰ و ۱۳۷۵/۹/۲۵)

۳-۳- قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا (مصوب ۱۳۷۴/۰۲/۰۳)
 ۳-۴- قانون مدیریت پسماندها (مصوب ۱۳۸۳/۲/۲۰)
 ۳-۵- تصویب نامه مصوب در جلسه مورخ ۹۷/۱۱/۱۷ هیئت وزیران در خصوص «آیین نامه جلوگیری از تخریب و آلودگی غیرقابل جبران تالابها».

۳-۶- برنامه پنجم توسعه کشور

در این سند توسعه کشور به برخی از موارد اثرگذار در جهت ارتقای سطح محیط زیست اشاره شده است؛ از جمله بر رشد اقتصادی متناسب با ارزش زیست محیطی آب. همچنین در این برنامه تهیه «سند ملی

۱. اصل پنجاهم: در جمهوری اسلامی، حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسل های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می شود. از این رو، فعالیت های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است.

محیط زیست» و «پیوست زیست محیطی برای همه طرح‌های عمرانی و صنعتی»^۱ و «ایجاد صندوق ملی محیط زیست» مطرح شده است.^۲

۴- سایر قوانین

۴-۱- منشور حقوق شهروندی ماده ۲ و ماده ۱۱۲-۱۱۴.

۴-۲- سیاست‌های کلی محیط زیست

از مهم‌ترین این سیاست‌ها می‌توان به ایجاد نظام یکپارچه ملی محیط زیست، مدیریت هماهنگ و نظام‌مند منابع حیاتی، جرم‌انگاری تخریب محیط زیست، تهیه اطلس زیست‌بوم کشور، تقویت دیپلماسی محیط زیست، گسترش اقتصاد سبز و نهادینه‌سازی فرهنگ و اخلاق زیست محیطی اشاره کرد.^۳

نتیجه

حق برخورداری از محیط زیست سالم به‌عنوان بستری برای زندگی بشر و ابزاری در به سعادت رسیدن وی حق بنیادین بشر و تکلیفی بر جامعه بشری است. با تأمل در سیره نبوی و علوی می‌توان این گونه بیان داشت که توجه به محیط زیست در این سیره‌ها در دو محور کلی مطرح شده است: ۱- رعایت حقوق مردم در برخورداری از محیط زیست سالم و ۲- راهکارهای حفاظت از محیط زیست مشتمل بر مواردی همچون رعایت بهداشت فردی و عمومی، رعایت حقوق حیوانات، جلوگیری از آلودگی آب، خاک و هوا، اعتدال در مصرف منابع طبیعی، اصل امر به معروف و نهی از منکر در حفاظت از محیط زیست. هرچند در کشور ما قوانینی برای حفظ و حراست از محیط زیست چه در قانون اساسی یا در اسناد بالادستی و چه در قوانین عادی وجود دارد، این قوانین نتوانسته است خروجی متناسب با خود را داشته باشد و ما را به نقطه ایده‌آل از منظر آیات و روایات و سیره اهل بیت (ع)، یعنی توجه به محیط زیست به‌عنوان یکی از نیازهای اساسی بشر و پیوند جدایی‌ناپذیر انسان از لحظه تولد در دامن طبیعت تا رشد در بستر آن - برساند. تضمین چنین حقی مستلزم فراهم شدن بسترهای فرهنگی و قانونی لازم است که در ادامه به برخی از راهکارهای ارتقای فرهنگ حفظ محیط زیست در کشور اشاره می‌شود:

۱. آموزش؛ آموزش قوانین و مهارت‌های حفظ محیط‌زیست از جمله آموزش‌هایی است که باید از دوران کودکی در خانواده و مهدهای کودک توسط یک برنامه منسجم و هماهنگ کشوری انجام شود. سپس

۱. برنامه پنجم توسعه کشور مصوب قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۴-۱۳۹۰) مصوب جلسه علنی مورخ ۱۳۸۹/۱۰/۱۵ مجلس شورای اسلامی ایران.

۲. اساسنامه صندوق ملی محیط‌زیست مصوب ۱۳۸۴/۶/۱۲، ۳۲۳۷۸ ت-ه.

۳. این سیاست‌ها در تاریخ ۹۴/۸/۲۸ پس از مشورت با مجمع تشخیص مصلحت نظام ابلاغ شدند.

در ادامه با تکمیل این آموزش‌ها در نظام آموزش و پرورش و همچنین آموزش عالی کشور به وسیله ابزارهای مختلف همانند طراحی بازی‌های جدید، ساخت فیلم و انیمیشن، استفاده از ظرفیت دیگر نهادهای اجتماعی همانند مساجد، کتب و نشریات و رسانه‌های ارتباط جمعی مفاهیم و کارکردهای حفظ محیط زیست در جامعه را ارتقا بخشید.

۲. ایجاد نظام متمرکز در سازمان حفاظت محیط زیست و تغییر در روش‌های نظارت و ارتقای نظارت از روش‌های سنتی به روش‌های مدرن موجود در دنیا و ارزیابی قوانین و عملکردهای محیط زیستی نسبت به سازمان‌ها و نهادهای مختلف کشور؛

۳. استفاده از ظرفیت سازمان‌های مردم‌نهاد؛ ایجاد بستری مناسب برای این گونه سازمان‌های مردم‌نهاد که هر یک به نحوی در حفظ محیط زیست فعال‌اند، بسیار مهم و قابل تحسین است؛ با آنکه این سازمان‌های ایجاد شده در کشورهای اسلامی برگرفته از مدل غربی آن‌ها است، باید توجه داشت که این سازمان‌ها در کشورهای غربی توانسته‌اند موفقیت‌هایی داشته باشند؛ اما هیچ دلیلی برای عدم موفقیت این مؤسسات در کشورهای اسلامی، چنانچه به جای تقلید، در قالب هنجارها و چارچوب‌های اسلامی قدم بردارند، وجود ندارد.^۱ حق بر محیط زیست سالم برای تحقق یافتن نیازمند رعایت، حمایت و مسئولیت‌پذیری از سوی عوامل مختلف است. مقامات ملی و دولتمردان با حمایت از این حق در قانون اساسی، آیین‌نامه‌ها و نظارت‌های قضایی می‌توانند به شکلی مناسب از حق محیط زیست سالم حمایت کنند.

۴. تعیین دقیق منابع درآمدی مورد نیاز و قابل دستیابی در جهت اجرای قوانین و برنامه‌های زیست‌محیطی؛

۵. ایجاد وحدت عمل میان نهادهای مختلف در اجرای قوانین محیط زیست؛

۶. ایجاد ارتباط منسجم و نهادینه میان برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری و بودجه‌ریزی؛

۷. تصویب قوانین عادی جامع در امر حفاظت از محیط زیست؛ با توجه به ابلاغ سیاست‌های کلی محیط زیست این سیاست‌های کلی نیازمند تصویب قوانین عادی روزآمد و حذف برخی از قوانین مصوب گذشته یا در مواردی، تصویب استانداردها و ضوابط خاصی است که باید تدوین شوند. دولت نیز موظف است اقدامات مختلف قانونی در راستای حفاظت از محیط زیست را به صورت برنامه‌ای کلی معین کرده و برنامه‌های خود را مشخص کند.

۸. نظارت قوی و مؤثر دولت؛ با توجه به این‌که بسیاری از تخریب‌های محیط زیست توسط

۱. فولتز، اسلام و محیط زیست، ۷۲.

سازمان‌های دولتی انجام می‌شود، لزوم هماهنگی و نظارت دقیق بر عملکرد سازمان‌های زیرمجموعه دولت از سوی خود دولت می‌تواند بسیاری از مشکلات در این زمینه را حل کند.

۹. فرهنگ‌سازی؛ به این جهت که توجه به محیط زیست در فرهنگ دینی نیز از پشتوانه‌هایی برخوردار است، یکی از مؤثرترین روش‌ها فرهنگ‌سازی در این زمینه است؛ به گونه‌ای که خود مردم در این جهت پیشگام شوند و صیانت از محیط زیست به صورت فرهنگ عمومی درآید. بدین‌سان، مردم افزون بر اینکه رفتار خود را طبق این فرهنگ شکل می‌دهند، به رفتار دیگران نیز بی‌توجه نخواهند بود. در این زمینه نقش نظام تعلیم و تربیت بسیار مؤثر است و دولت باید از ظرفیت‌های خود در زمینه تصمیم‌گیری و تصمیم‌گیری استفاده کند.^۱

۱۰. ایجاد تفاهم‌نامه میان وزارت محیط زیست و مراکز علمی کشور همانند دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه و سازمان‌هایی مانند بسیج و نیروهای مسلح که ارتباط بیشتری به جهت حفظ کاری با مردم دارند؛ این تفاهم‌نامه در جهت تبلیغ برای حفاظت و آموزش صحیح همه اقشار جامعه در راستای ارتقای سطح دانش عمومی جامعه در حفاظت از محیط زیست پدید می‌آید.

فهرست منابع:

قرآن کریم

نهج البلاغه

آمدی، عبدالواحد بن محمد نمیمی، غررالحکم و درر الکلم. قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۰ق.

ابن بابویه، محمد بن علی. من لایحضره الفقیه. ترجمه علی‌اکبر غفاری. تهران: صدوق، ۱۳۶۷ش.

ابن بابویه، محمد بن علی. عیون أخبار الرضا (ع). به تحقیق مهدی لاجوردی. تهران: جهان، ۱۳۷۸ش.

ابن سعد، ابوعبدالله محمد بن سعد. الطبقات الکبری. به تحقیق محمد عبدالقادر عطا. بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق.

ابن ماجه، محمد بن یزید. سنن ابن ماجه. بی‌جا: مکتبه المعارف للنشر و التوزیع، بی‌تا.

اصغری لمجانی، صادق. مبانی حفاظت از محیط‌زیست در اسلام. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی و سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۸ش.

بادکوبه هزاه، احمد. «حسبه». دانشنامه جهان اسلام، ۲۳۴-۲۴۶. تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۸۸ش.

برنامه پنجم توسعه کشور مصوب قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰-۱۳۹۴ش) مصوب جلسه علنی مورخ ۱۳۸۹/۱۰/۱۵ مجلس شورای اسلامی ایران.

۱. محمدرضا حکیمی، الحیاء، ترجمه احمد آرام (تهران: نشر فرهنگ اسلامی، بی‌تا)، ۴۹۹-۴۹۸.

- پاینده، ابوالقاسم. نهج الفصاحه (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول (ص)). تهران: جاویدان، ۱۳۸۲ش.
- پیام مقام معظم رهبری به نخستین همایش حقوق محیط زیست ایران، خرداد ماه ۱۳۸۲.
- جعفی، مفضل بن عمر. توحید مفضل. بی جا: مکتبه الداوری، بی تا.
- جوادی آملی، عبدالله. اسلام و محیط زیست. به تحقیق عباس رحیمیان. قم: اسراء، ۱۳۸۶ش.
- حجاب، محمد منیر. التلوث و حماية البيئة. مصر: دار الفجر، ۱۹۹۹.
- حر عاملی، محمد بن حسن. وسائل الشیعه. قم: موسسه آل البيت، ۱۴۰۹ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن. هداية الأمة إلى أحكام الأئمة. مشهد: بی تا، ۱۴۱۴ق.
- حکیمی، محمد رضا. الحیاة. ترجمه احمد آرام. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بی تا.
- حسینی، سیدعلی. کتاب اخلاق و محیط زیست، «محیط زیست در قواعد فقهی». تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۹ش.
- خویی، حبیب الله بن محمد هاشمی. منهاج البرائة فی شرح نهج البلاغه. به تصحیح ابراهیم میانجی. با شرح حسن حسن زاده، محمدباقر کمراهی. تهران: مکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۰ق.
- دفتر حقوقی و امور مجلس، مجموعه قوانین و مقررات حفاظت محیط زیست ایران. تهران: نهاد ریاست جمهوری، ۱۳۸۳ش.
- راوندی کاشانی، فضل الله بن علی. النوادر. به تحقیق احمد صادقی اردستانی. قم: دار الکتب، بی تا.
- سیاست های کلی محیط زیست مصوب ۹۴/۸/۲۸ (ابلاغ شده پس از مشورت با مجمع تشخیص مصلحت نظام).
- شفیعی مازندرانی، سیده محمد. تأثیر محیط زیست بر انسان از دیدگاه اسلام. مجموعه مقالات اولین همایش اسلام و محیط زیست. ۷۲-۹۰. تهران: سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۸ش.
- شیلتون، دینا. کیس الکساندر. کتابچه قضایی حقوق محیط زیست. با ترجمه و تحقیق محسن عبداللهی. تهران: خرسندی، ۱۳۸۹ش.
- فیروزی، مهدی. حق بر محیط زیست. تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۴ش.
- ریچارد فولتز و دیگران. اسلام و محیط زیست. ترجمه محمد خواجه حسینی و شهاب الدین معین الدینی. مشهد: جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۳ش.
- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران
- قانون اساس نامه صندوق ملی محیط زیست مصوب ۱۳۸۴/۶/۱۲، ۳۲۳۷۸ ت - ه.
- قوام، میرعظیم. حمایت کیفری از محیط زیست. تهران: سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۵ش.
- قاضی شریعت پناهی، ابوالفضل. حقوق اساسی و نهادهای سیاسی. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۲ش.
- کلینی، محمد بن یعقوب. الکافی. به تحقیق علی اکبر غفاری. تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
- لوبون، گوستاو. تمدن اسلام و عرب. ترجمه محمد تقی فخر داعی. تهران: دنیای کتاب، ۱۳۸۷ش.

متقی، علی بن حسام‌الدین. کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال. به تصحیح حیاتی بکری. بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹ق.

مجلسی، محمد باقر. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (ع). بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.
 محقق داماد، سیدمصطفی. «طبیعت و محیط‌زیست از دیدگاه اسلام». نامه فرهنگ، شماره ۱۳ (۱۳۷۳ش):

<http://www.noormags.ir>. ۸۹-۷۸

محمدی ری‌شهری، محمد. میزان الحکمه. ترجمه حمیدرضا شیخی. قم: مؤسسه دارالحديث، ۱۳۸۹ش.
 مطهری، مرتضی. ده گفتار. تهران: صدرا، ۱۳۶۸ش.

مسائلی، محمود. «نسل جدید حقوق بشر». سیاست خارجی، سال ششم، شماره ۱ (۱۳۷۱ش): ۱۷۰-۱۸۵،
<http://fp.ipisjournals.ir>.

موسوی بجنوردی، محمدحسن. القواعد الفقہیہ. به تحقیق مهدی مهریزی و محمدحسن درایتی. قم: الهادی، ۱۳۷۷ش.

مدنی، جلال‌الدین. مبانی و کلیات علم حقوق. تهران: همراه، ۱۳۷۶ش.

نوری، حسین بن محمدتقی. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت (ع)، ۱۴۰۸ق.

سایت سازمان حفاظت محیط زیست <https://www.doe.ir>

سایت مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی <https://www.rc.majlis.ir>

سایت مجلس شورای اسلامی <https://www.parliran.ir>